SAECULUM
Vol. 55, nr. 1, 2023, p. 75 - 98
Online ISSN 2601-1182

ZEI ȘI IDOLI. REPREZENTĂRI ȘI SIMBOLIZĂRI ALE DIVINITĂȚII ÎN RELIGIILE ISRAELULUI ANTIC (I) RELIGIE, ORIGINI ȘI IDENTITATE – CONTRIBUȚII CONTEXTUALE

LUCIAN GROZEA
Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu
lucian.grozea@ulbsibiu.ro

DOI: 10.2478/saec-2023-0006

Title: Gods and Idols. Divinity Represantations and Symbolizations in Ancient Israel Religions I. Religion, origins, and identity – contextual contributions

Abstract: The following article is a prolegomenon for an extensive study of iconography (representations and symbolization) and iconology (reception and explanation) manifested in the religions of Ancient Israel. Thus, this first part presents an analytical contextualization of the primary sources, like references from the Old Testament, epigraphic records and archaeological data. All these are seen from the perspective of specialized literature with the specificity of the subject areas involved in such a hermeneutic process.

Keywords: *Ancient Near East*; *Ancient Israel*; *Canaan*; *Old Testament*; *religions*; *polytheism*; *henotheism*; *monotheism*; *monolatry*; *Yahwism*;

Introducere

Miturile, întâmplări încărcate de stupefacție, petrecute, cândva, într-o clipă cotidiană, și devenite, în timp, povești sacralizate, au generat în traseul existențial al omenirii două modalități de exprimare narativă, teologia și istoria. Prima expune și interpretează faptele zeilor, a doua descrie și analizează faptele oamenilor.

Odinioară, ni se spune în cărțile sapiențiale, zeii și oamenii viețuiau dimpreună, de aceea, ambele discipline păreau a fi una, iar cartea care conține și relevă cu ardentă pasiune trăirile, acțiunile, tainele și dorințele acestora, cu certitudine, este *Biblia*.

La un moment dat, drumurile lor s-au despărțit, din motive mai mult sau mai puțin știute ori plauzibile, însă căutarea reciprocă nu a încetat niciodată și, mai mult, întâlnirile nu au fost sporadice, iar câteodată au fost chiar neprietenoase, dar rămân mereu admirabile pentru noima lor.

Articolul prezent se constituie ca prolegomene pentru un studiu extins care examinează faptele zeilor și ale oamenilor, deopotrivă, și m-a interesat, cu precă-

dere, cum își reprezentau și simbolizau cei din vremurile de demult numinosul, ce artefacte i-au ridicat, dedicat și de ce, în alți termeni, o dezbatere, potrivit grilei exegetice elaborate de către Erwin Panofsky și nu numai, despre iconografia (reprezentări și simbolizări) și iconologia (receptare și explicitare) manifestate în religiile Israelului Antic.

Potrivit celei mai încântătoare cărți a omenirii, *Biblia*, dintre toți oamenii și toate neamurile pământului, un popor a fost ales să transmită învățăturile Divinității, israeliții, cunoscuți și cu numele de evrei sau poporul zeului Yahweh. Astfel, s-a discutat și scris neîncetat de către cei preocupați atât despre carte, cât și despre personajele care o animă, despre istoria, teologia și destinul lor, întrucât subiectele pe care le produc perpetuu sunt inepuizabile oricărei analize.

Această primă parte prezintă o contextualizare analitică a surselor primare, directe și indirecte, din perspectiva literaturii de specialitate cu specificitatea domeniilor de resort implicate într-un astfel de proces hermeneutic. Și, pentru a facilita fluxul înțelegerii textului, am considerat oportun să inserez comentariile cu privire la multitudinea itemilor constitutivi ai unui topic atât de generos în notele subsidiare.

Am întrebuințat termenul *religii*, subscriind și asumând ipotezele de cercetare ale lui Ziony Zevit și Richard Hess, pentru că toate datele provenite din sursele veterotestamentare, epigrafice și arheologice confirmă existența și adorarea mai multor zeități pe teritoriul Palestinei Antice din care au făcut parte Regatul Israel și Regatul Iuda, așadar, nu doar a uneia anume, după cum lasă de înțeles referatul biblic revizuit.

Difuzionism cultural și particularism ideologic

Cristalizarea monoteismului[1] israelit a însemnat un proces

[1] Termenul *monoteism* a fost inventat de către teologul și filosoful englez Henry More, în anul 1660 (Munnick, 2009, 106, n.1; MacDonald, 2013, 78), și constituie, astăzi, o categorie științifică în cercetarea credințelor și ideilor religioase, alături de *politeism* (compus de către Philon din Alexandria, I p. Chr., redescoperit de către Jean Bodin, 1580, și preluat, apoi, de către Samuel Purchas, 1614, Schmidt, 1987, 10), *cosmoteism* (conceput de către Guillaume-Chrétiene de Lamoignon de Malesherbes, 1782, și echivalent noțiunii spinoziene de *panteism*, Assmann, 1997, 142-143) și *henoteism* (inițiat de către Friedrich Wilhelm Schelling, în *Philosophie der Mythologie*, 1842, Stroumsa, 2021, 33). Însă această taxonomie aparține unei grile hermeneutice moderniste (Munnick, 2009, 106-107), care nu surprinde, în întregime, *ethosul* socio-cultural al unei civilizații străvechi (Assmann, 2004, 17-31; Assmann, 2008, 10; 108-111; Assmann, 2010, 31-56; Assmann, 2014, 43-59), ci, mai degrabă, urmărește imboldul ideologic al unei facțiuni (Smith, 1971 27; 31-38 ș.u.; MacDonald, 2013, 79), la un moment dat, ceea ce poate crea probleme de receptare și interpretare asupra subiectului propus pentru analiză (Assman, 2010, 33; Assmann, 2014, 118-119). Chiar asupra paternității termenului „monoteism" există neconcordanțe, de pildă, Michaela Bauks (2007, 1-13) acreditează ideea că formula aparține unui lord englez, pe nume Edward Herbert de Cherbury (1583-1648), care a documentat conceptul în opul publicat postum *De religione genitillium*, 1663, „în contextul unui model, care presupune un monoteism primordial, acesta precede sistemele religioase politeiste păgâne, pentru a fi reintrodus după o epocă de decadență" (Bauks, 2007, 2). Concepția respectivă a fost reluată și susținută, în special, de către preotul catolic Wilhelm Schmidt prin enunțarea constructului „Urmonotheismus" din monumentala sa lucrare *Der Ursprung der Gottesidee* (12 volume, 1912-1955). Teoria aceasta a fost ulterior contestată de către Raffaele Pettazzoni (1958, 161-163).

îndelungat[2], anevoios, adesea conflictual, stilizat părtinitor de către autorii textului

Din perspectiva surselor clasice, în afară de textul sacru ebraic, sunt de amintit, cu referire la monoteismul iudaic, istoricul roman Tacitus (*Istorii*, 5,5: „Evreii concep un singur zeu. Concepția lor se oprește în planul imaginar, iar cei care creează reprezentări fizice, perisabile, după propria imaginație, ale zeilor, sunt considerați profanatori. Potrivit religiei lor, acea ființă supremă, eternă, este fără reprezentare și fără sfârșit".) și Aristeas (*Epistola lui Aristeas către Philocrates*, 132-135: „Mai înainte de toate, el (*i.e*. Moise, *s.n*.) s-a gândit că Dumnezeu este unul singur și că puterea Lui se manifestă prin toate, stăpânirea Lui fiind omniprezentă. Nicio acțiune tăinuită de către om, pe pământ, nu poate fi ascunsă de El. Tot ce omul face și ce intenționează să facă, se înfăptuiește în fața Lui. Când autorul a elaborat și a clarificat aceste puncte de vedere, a arătat că nici măcar când omul se gândește la un comportament imoral, să nu mai vorbim de a-l pune în practică, nu se poate ascunde. Așadar, de-a lungul Legii, el a arătat puterea lui Dumnezeu. Pornind de la aceste idei de bază, el a continuat să demonstreze că toți oamenii în afară de națiа noastră consideră că există mai mulți dumnezei, deși oamenii înșiși sunt cu mult mai puternici decât aceia la care se închină în van. Își fac idoli din piatră și din lemn și susțin că acestea sunt reprezentări ale celor care au descoperit ceva folositor pentru viața lor și pe aceia îi venerează, chiar dacă deșertăciunea lor este evidentă".).

[2] O trecere în revistă foarte amănunțită despre investigațiile avansate pe tema apariției și dezvoltării monoteismului în Israelul Antic o realizează Robert Karl Gnuse (1997, 62-128). Astfel, ideea generală care se conturează este că monoteismul religiei israelite reprezintă o emergență lentă din arealul politeist canaanit, care s-a concretizat teologic, cu precădere, în perioada exilică și post-exilică; de asemenea, o recentă și interesantă examinare o întreprinde Benjamin D. Sommer (2009, 145-174), care propune ca relația dintre politeism și monoteism, cu privire la identitatea religioasă a credinciosului, din varii perioade, să fie operaționalizată cu ajutorul noțiunilor de *henoteism* (categorie) și *monolatrie* (subcategorie a politeismului), așa încât să se poată construi alți doi termeni complementari și nu definitiv opozabili, *monolatrist politeist* (*polytheistic monolatrist*) și *monolatrist monoteist* (*monotheistic monolatrist*), iar al căror rol este să surprindă cât mai concret atitudinea religioasă, și raportarea față de divinitate. În același sens, a se vedea excepționalul studiu al lui Baruch Halpern, (2004, 77-115, iar ca puncte centrale ale investigației, menționăm, existența unei evidențe monoteiste potrivit *Deutero-Isaia* (540-520 a. Chr., 79) și devotamentul religios și cultual pentru un henoteism monolatru (84).

De altfel, o atare clasificare ar putea sugera, în cazul religiei proto-israelite, chiar întrebuințarea conceptului de *kathenoteism* inventat de către Max Müller, la 1860, mai târziu, abandonat, cu referire la religia vedică, și care presupune, prin rotație, adorarea unui zeu, într-un timp determinat, fenomen care se întâlnește și în istoria religiilor Orientului Apropiat din Epoca Târzie a Bronzului (Stroumsa, 2021, 33-34). De menționat, tot aici, pe Mark S. Smith (2001, 135-194) cu o prezentare extinsă asupra formării monoteismului biblic și dependența acestuia de substratul politeist canaanit preexistent; James K. Hoffmeier (2015, 238-266) crede că ar putea fi trasate posibile similitudini între *atenismul* lui Akhenaten și monoteismul biblic (*Imnul către Aten* și *Psalmul* 104), însă acestea se datorează, mai degrabă, fondului teologic și literar comun din Orientul Apropiat Antic (Smith, 1952, 135-147; Moor, 1997[2], 69; Dion, 1991, 58-71). Mai mult, egiptologul Jan Assmann (2014, 62-68), analizând ultima carte a lui Sigmund Freud, *Moise și monoteismul* (1939), potrivit căreia Moise ar fi fost egiptean și preot al lui Akhenaten, iar, după moartea faraonului, ar fi fugit și propovăduit, în *Exodul* său, noua religie spre a o salva de la dispariție, constată că, mai întâi de toate, psihanalistul austriac a fost sub presiunea persecuției antisemite instrumentată de către nazism, ceea ce l-a influențat să proiecteze „o psihanaliză colectivă a poporului evreu"; apoi, cele două personaje, unul care aparține istoriei, dar este în afara memoriei (istoriei) /tradiției (Akhenaten, *damnatio memoriae*), altul care aparține memoriei (istoriei) /tradiției, dar este în afara istoriei propriu-zise (Moise), au doar un singur element, în comun, respingerea celorlalte zeități; comparând cele două tipuri de monoteism, constată că acestea aparțin unor lumi diferite și unor viziuni religioase diferite.

biblic, cu scopul constituirii unor *istorii eroice* (divino-cosmice, politico-istorice înfățișate ca *magnalia Dei*) și a *idealului salvării* cronotopice și eshatologice a poporului ales (*Heilsgeschichte*)[3].

Critica biblică modernă, în demersul ei de mai bine de un veac asupra textului veterotestamentar, nu doar că propune ipoteze de colaționare și redactare subsecvente ale registrelor narative (*documentară, suplimentară, fragmentară*)[4],

---

Despre formularea monoteismului biblic din perspectiva unei elaborări ideologice teo-politice a se vedea Gottwald (2001, 156-157); Sperling (2005, 408-419); Becking (2009, 9-27); Cataldo (2009, 179-186; 2012, *passim*; 2018, 1-86).

[3] Gnuse, 1989, 1-151; Thompson, 1994[2], 379-383; Gnuse, 1997, 67-68; 229-241; 275; Schniedewind, 2000, 594-595.

[4] Reunind dezbaterile intense din cercurile academice despre formarea *Pentateuhului* (*Geneză*, *Ieșire*, *Levitic*, *Numeri*, *Deuteronom*) Julius Wellhausen a formulat, în *Prolegomena zur Geschichte Israels*, 1883, celebra *ipoteză documentară* sau *ipoteza Wellhausen*, potrivit căreia ar exista patru surse independente și diferite uneori în conținut, alcătuite într-o cronologie subsecventă, și care constituie, după o redactare finală târzie, ceea ce se cunoaște sub numele de *Torah* (*Legea*), corpus veterotestamentar atribuit de către tradiția biblică lui Moise. Astfel, *prima sursă*, numită *Jahwistul* (J, după numele ebraic atribuit lui Dumnezeu, *Jahweh*, în limba germană, acest J ar fi fost alcătuit din două surse J1 (nomadă) și J2 (sedentară), Hiebert, 1996, 26), a fost scrisă în perioada regelui Solomon, adică pe la 950 a. Chr, în Regatul Iuda (Hiebert, 1996, 24-25; Friedman, 1997, 61-62; 85);

a doua sursă, intitulată *Elohistul* (E, după numele ebraic acordat lui Dumnezeu, *Elohim*), a fost redactată în secolul al IX-lea a. Chr., în jurul anului 850 a. Chr., în Regatul Israel (vezi și Gnuse, 2017, 6, 11-16;21-28, care consideră că sursa fost redactată după 722 a. Chr., adică după căderea Samariei, așadar în Regatul Iuda, totodată, susținătorii antologiei *Elohiste* propun ca interval de redactare secolele IX-VI, iar ordinea cronologică ar fi EDJP); de asemenea, primele două documente au alcătuit, după o contopire a lor, sursa JE (după dispariția Regatului Israel, anul 722 a. Chr., Friedman, 87-88; 225);

a treia sursă, denumită *Preoțească* (sau *documentul sacerdotal*), abreviată P (și P este o dezvoltare a lui E, E1 devenind P și E2 rămânând J. Baden, 2012, 23), a fost compusă în timpul celui de-al Doilea Templu (secolele VI-V a. Chr.), însă noile investigații probează că a fost scrisă înainte de exilul babilonian și distrugerea Primului Templu, după 722 a. Chr. și înainte de 609 a. Chr., iar redactorii P (din școala preoților aaroniți, care au alcătuit mai târziu și *Cronicile*, Schniedewind, 2004, 184; Friedman, 1997, 158; 211-213) și D (din cercul /școala profetului Ieremia, posibil Baruch, fiul lui Neriyah, linia preoțească levito-mușită, Friedman, 1997, 147-149; 217-22; Leuchter, 2012, 479-500; Leuchter, 2017, 59-92) au fost contemporani (Friedman, 208-211);

a patra sursă, desemnată drept *Deuteronomistul* (D), a fost constituită din Dtr1 (redactare în sec. VII a. Chr. în timpul domniei lui Iosia) și Dtr2 (redactare în sec. VI a. Chr., în timpul exilului babilonian, după distrugerea Primului Templu), iar prin extindere se va circumscrie în ceea ce critica biblică numește *Istoria Deuteronomistă* (DH, care conține cărțile *Iosua*; *Judecători*; 1-2 *Samuel*; 1-2 *Regi* și expune istoria evreilor de la Moise până la sfârșitul Regatului Iuda, Cross, 1973, 274-289; O'Brien, 1989, 3-23; Friedman, 1997, 146; Richter, 2002, 1-36). O redactare finală notată simbolic cu R (despre redactorii surselor JE, JED și JED+P, ca ultim redactor, vezi Baden, 2012, 218-221) ar fi fost realizată de către Ezra, în secolul al V-lea a. Chr., și cuprindea unsprezece cărți, de la *Geneză* la *Cartea a doua a Regilor*, compilație care a fost denumită de către David Noel Fredman, *Prima Biblie* (*apud* Friedman, 1997, 232; Schniedewind, 2004, 166; 179; 193-194). Ordinea alcătuirii *Pentateuhului*, după ipoteza documentară, este acesta: J, E, (JE), P, D (Dtr1, Dtr2), R, DH (*Iosua*; *Judecători*; 1-2 *Samuel*; 1- 2 *Regi*), însă, după o nouă revizuire ce aparține cercetării din secolul al XX-lea, ordinea ar fi următoarea: J, E, JE, Dtr1,

dar stabilește canonicitatea textului biblic începând cu perioada (pre/post-)exilică, secolul al VI-lea a. Chr. (*terminus a quo*) și secolul al II-lea a. Chr. (*terminus ad quem*), în jurul anului 163 a. Chr.[5], când s-a încheiat ciclul redacțional, odată cu elaborarea variantei finale a Cărții lui Daniel, ceea ce evidențiază și confirmă existența unor tradiții orale ancestrale, adeseori, volatile, tributare împrejurărilor și interferențelor culturale[6].

De asemenea, fenomenul exodului, cât și cel al cuceririi /sedentarizării Canaanului de către triburile israelite, petrecute între secolele al XIII-lea și al XI-lea a. Chr., suscită, din perspectiva istoriografiei și arheologiei contemporane, o diversitate de interpelări și interpretări, așa încât clasicele teorii ale peregrinării inițiatice și ocupării intempestive au devenit caduce, ca să nu mai discutăm despre faptul că toponimul Canaan reprezintă pentru cercetarea actuală un concept generic[7]. De

Dtr2, P, D, R, DH (chiar acest document, potrivit Școlii de la Göttingen, a cunoscut trei redactări, fiecare redactor având propria perspectivă – un scriitor de istorie (DtrI), un redactor de profeții (DtrP), un editor de lege (DtrN), Killebrew, 2005, 187, n. 18); și Schwartz, 2021, 165-187; Baden, 2023, 414-416.

Ipoteza suplimentară, formulată și aceasta încă din secolul al XIX-lea, ca alternativă la ipoteza documentară, a fost revitalizată în secolul următor de către John Van Seters, H. H. Schmidt și Rolf Rentdorff (Van Seters, 1999, 59-63) și a fost redenumită *noul model suplimentar*. Principalul adept al ei, John Van Seters afirmă că există doar trei surse sau straturi literare în formarea *Pentateuhului* și anume, DJP. D este sursa primară, iar J și P nu sunt surse ulterioare și nici documente independente, ci niște adaosuri directe la un corpus anterior. „Întrucât nu există surse separate după prima, nu este nevoie nici de redactori. Elaboratul sistem de redactori multipli folosit de către documentariștii actuali este inutil" (Van Seters, 1999, 75; 77-78).

Ipoteza fragmentară a fost inițiată de către teologul scoțian catolic Alexander Geddes, secolul al XVIII-lea, care considera că *Pentateuhul* a fost alcătuit în timpul regelui Solomon de către un redactor, iar acela folosit numeroase fragmente, unele dintre ele din vremea lui Moise sau chiar mai vechi. Mai mult, teologul scoțian crede că același editor a adăugat *Cartea lui Iosua* în cuprinsul *Pentateuhului*, realizându-se, astfel, *Hexateuhul*, idee care a avut, de altfel, și alți adepți. Johann Vater, în 1802, a susținut, pe aceeași linie, că Pentateuhul este constituit din fragmente ce au aparținut perioadei lui Moise, însă compoziția finală i-a fost atribuită unui redactor din perioada exilului babilonian (Wolf, 1991, 74; Römer, 2013, 412).

[5] W. Schniedewind, 2004, 166; 179-181; I. Spangenberg, 2006, 433.

[6] E. Ulrich descrie fenomenul ca pe unul în care „scripturile, din vremuri imemoriale până la sfârșit, probabil abrupt, în încremenita tradiție masoretică, au apărut și evoluat într-un proces de dezvoltare organică. Principalele linii ale acestei dezvoltări sunt caracterizate de o muncă deliberată și creativă a autorilor sau cărturarilor, care au realizat noi și revizuite ediții ale formei tradiționale a unei cărți ori al unui fragment" (1996, 89). De asemenea, autorul consideră că acest proces a trecut prin trei stadii: mai întâi, manuscrisele au constituit „literatură", apoi „scriptură" (i.e., literatură sacră, Noll, 2001, 9), și, în cele din urmă, părți componente ale „Bibliei" sau „canon" (i.e., literatură canonică, Ulrich, 1996, 99); Brettler, 2010, 14; 28; Davies, 2015[2], 12, n.1; 85-92.

[7] Arheologul William Dever notează următoarele despre designația *Canaan*: „Un termen generic, el desemnează popoarele semitice vestice din ceea ce este acum sudul Siriei, coasta Libanului, Israel, Malul de Vest și Iordania. Numele este pentru prima dată clar atestat în texte de la 1500 a. Chr., însă există puține posibile date anterioare. „Canaanit" este de departe cel mai comun termen etnic din Biblie. Modelul polemicii sugerează că cei mai mulți israeliți știau că au un strămoș comun și o cultură cândva comună" (Dever, 2003, 219; Zevit, 2001, 118, n. 51; Bekkum, 2011, 136; Grabe, 2016, 28; Thompson, 1994[2], 310-311).

altfel, ocurențele biblice referitoare la acest subiect sunt ele însele contradictorii, întrucât dezvăluie fie un soi de *Blitzkrieg* (*Iosua*, 1-12), fie o asimilare treptată și pacifistă, oarecum simbiotică (*Judecători*, 1-16; *Numeri*, 32,1-38)[8].

În consecință, s-au constituit patru teorii/ școli de gândire[9] care încearcă ori să

[8] În urma confruntării textelor biblice cu datele arheologice, renumitul arheolog Nadav Na'aman constată o serie de discrepanțe între „realitatea" narativelor și evidențele materiale ale siturilor arheologice: „(a) Multe locuri, fie aparent cucerite de israeliți (Hesbon, Arad, Ai, Hebron), fie menționate în relatările cuceririi (Gibeon, Jarmuth), nu au fost ocupate în Epoca Târzie a Bronzului; unele au fost depopulate pe tot parcursul mileniul II î.Hr. (Hesbon, Arad, Ai, Jarmuth).
(b) Cultura urbană a Bronzului Târziu a fost distrusă treptat într-un proces care a durat mai mult de un secol. De exemplu, orașul Hazor a fost distrus pe la jumătatea secolului al XIII-lea, în timp ce orașul Lachiș a fost distrus în a doua jumătate a secolului al XII-lea î. Hr. Aceste date contrazic descrierea biblică, conform căreia Canaanul a fost cucerit într-o singură campanie condusă de triburile israelite sub conducerea lui Iosua.
(c) În timpul secolului al XIII-lea și în cea mai mare parte a secolului al XII-lea î.Hr. (până la domnia lui Ramses al VI-lea – 1143-1136 î.Hr.), Egiptul a fost profund implicat în Canaan, iar orașele din părțile sudice și centrale ale zonelor joase au continuat să se dezvolte sub protecția militară și administrativă egipteană. Multe descoperiri arheologice indică influența puternică egipteană asupra culturii materiale din Canaan în acest moment. Cu toate acestea, Egiptul nu este menționat nicăieri în tradiția cuceririi din Biblie.
(d) Multe orașe canaanite au fost distruse imediat după retragerea egiptenilor din țară, la sfârșitul secolului al XII-lea î.Hr. (Beth-Șean, Meghiddo, Ashdod, Tel Sera', Tell el-Far'ah), iar această distrugere marchează ultima etapă a Epocii Târzii a Bronzului din Canaan. Cu toate acestea, această „cucerire" este complet diferită de tradiția biblică de cucerire: orașele ruinate sunt toate situate în zonele joase (coasta, Shephelah și câmpiile nordice), în afara teritoriului unde a fost înființată monarhia israelită în secolul al X-lea, iar căderea lor nu a avut un efect direct asupra așezării „israeliților" din ținuturile înalte de pe ambele maluri ale Iordanului.
(e) Înființarea regatelor transiordaniene Amon și Moab, care, conform tradiției cuceririi, a fost anterioară pătrunderii triburilor israelite în Mishor („Câmpia") și Galaad, a fost contemporană cu ascensiunea monarhiei israelite. Regatul Edomului a apărut chiar mai târziu, la mijlocul secolului al IX-lea î.e.n. (2 Regi, 8, 20–22). Tradiția de cucerire a Transiordaniei a fost scrisă, fără îndoială, într-un timp mult mai târziu, când data istorică a ascensiunii statelor transiordaniene a fost uitată cu totul" (2005, 321-322); pentru o trecere în revistă a cercetărilor despre acest subiect vezi și Eero Junkkaala, 2006, 11-36.

[9] Potrivit sintezei realizate de către Ann Killebrew, care însumează peste optzeci de ani de cercetare în domeniu, s-au conturat patru școli de gândire cu privire la teoriile canaanite:
a. *teoria cucerii militare unificate*, „dezvoltată de W. F. Albright și Yigael Yadin, acceptă relatarea din *Cartea lui Iosua* și încearcă s-o coroboreze cu dovezile arheologice de la Hazor, Ben-Tor, Ben-Ami. S-a probat azi, fără tăgadă, că ipoteza promovată de către William F. Albright, discipolii și susținătorii săi este infirmată de către noile descoperiri și interpretări ale datelor arheologice, așa încât, pentru moment, ar trebui abandonată" (Killebrew, 2005, 182; Dever, 1990, 45-51; Gnuse, 1997, 25-26;29; Bekkum, 2011, 9-11; Grabe, 2016, 22);
b. *teoria pătrunderii pașnice*, „promovată de către Albrecht Alt, Martin Noth, Yohanan Aharoni, Moshe Kochavi, Adam Zertal și Anson Rainey, combină expozeul biblic din *Cartea Judecătorilor* cu toponimia mileniului al doilea a. Chr., cu texte din Orientul Apropiat, cu analogia etnografică a comportamentului seminomad beduin, cu descoperirile arheologice bazate pe sondajul de teren și cu excavații. Potrivit acestei teorii, seminomazii non-indigeni proveniți din regiunile deșertice au iernat în deșertul transiordanian, și, mai apoi, vara, au poposit pe colinele necontrolate de către administrația egipteană și nepopulate de către locuitorii autohtoni. În timpul acestui proces, au dezvoltat relații pașnice cu locuitorii din satele și orașele Epocii Bronzului Târziu. Astfel, în cele din urmă, au început să se stabilească și să ridice așezări în zonele deluroase puțin

populate și treptat au început să se extindă către ținuturi mai fertile, cele de șes, iar, ocazional, au putut exista confruntări violente cu populația din acele locuri. De asemenea, s-a încercat să se identifice acești păstori cu varii grupuri menționate în textele vremii, așa încât ar fi putut fi identificați ca *'apîru* din *Scrisorile de la Amarna* sau ca *Shasu* din consemnările egiptene. Arheologic, strânsele contacte culturale dintre Cisiordania și regiunile din Transiordania pot fi reflectate în tradițiile biblice, care indică o apropiată legătură a unor triburi israelite din vestul Palestinei cu cele din partea estică a râului Iordan. Principalii contestatari ai acestei teorii au fost cei din școala lui William F. Albright, dar și lipsa unor argumente de construcție a teoriei" (Killebrew, 2005, 182; Dever, 1990, 51-54; Gnuse, 1997, 24-25; 28; Bekkum, 2011, 7-9);

c. *teoria revoluției sociale*, „inițiată de către George E. Mendenhall, atribuie, dintr-o perspectivă socioculturală și antropologică, o origine indigenă pentru Israel. Cu alte cuvinte, Israelul provine din „exodul" grupurilor de țărani nativi nemulțumiți din orașele-stat de câmpie și strămutați în zonele deluroase. El a identificat vechii evrei ca *'apîru*, un grup sociopolitic evidențiat în textele Epocii Bronzului Târziu din Orientul Apropiat. Totodată, G. Mendenhall a sugerat că vechii evrei au fost unificați de o ideologie religioasă comună, „legământul". Norman Gottwald detaliază și modifică această abordare, utilizând doctrina marxistă ca să explice fenomenul prezentat de G. Mendenhall ca o revoltă țărănească. Astfel, el susține că apariția Israelului a fost rezultatul unei violente lupte de clasă dintre țărănime și elita urbană, clasele superioare ale societății canaanite. Acești abandonați și fugari din societatea canaanită, s-au reorganizat, apoi, în ținutul nepopulat al dealurilor și în zonele limitrofe ale Canaanului. S-a reproșat acestei teorii aplicarea ideologiei marxiste pentru evenimente petrecute într-o societate antică" (Killebrew, 2005, 182-183; Dever, 1990; 54-56; Gnuse, 1997, 26-28; 30-31; Bekkum, 2011, 11-13);

d. *teoria pastorală canaanită*, „avansată de către Israel Finkelstein, examinează apariția Israelului Antic dintr-o perspectivă istorică pe termen lung. Deși a fost considerată ca o variantă a *teoriei pătrunderii pașnice*, demersul lui Israel Finkelstein nu face apel deloc la referatul biblic, ci este construită în întregime pe evidența arheologică. Potrivit lui, modelele „stabilirii" se prezintă ca procese demografice ciclice, care au caracterizat zonele înalte în mileniile al treilea și al doilea. „Stabilirea" a fost rezultatul unui îndelungat proces, care a început cu distrugerea culturii urbane din Epoca Bronzului și cu dezrădăcinarea unor grupuri mari de populație din vaste regiuni și „așezarea" ulterioară a diferitelor grupuri de păstori și indivizi dezrădăcinați în ținuturile deluroase ale Canaanului. Aceste grupuri sunt de fapt vechii locuitori ai Canaanului, care au revenit la ocupația păstoritului către sfârșitul Epocii de Mijloc a Bronzului, ajungând pentru câteva sute de ani nomazi, ca, mai apoi, să devină locuitorii acelor dealuri la începutul Epocii Fierului. Această populație nomadă rezultată din criza apărută la sfârșitul Epocii de Mijloc a Bronzului s-a reîntors la viață sedentară la sfârșitul Epocii Târzii a Bronzului din cauza disoluției sistemului de oraș-stat canaanit și ruperii ulterioare a relației simbiotice dintre păstorii nomazi și populația băștinașă. Contra acestei teorii, studiile etnografice reclamă împărțirea artificială dintre activitățile pastorale și agricole, întrucât aceiași indivizi din societatea rurală erau implicați în ambele deprinderi" (Killebrew, 2005, 184; și *nomadism intern* sau *ipoteza simbiozei*, după Gnuse, 1997, 38-44).

Ann Killebrew propune, de asemenea, și ea o ipoteză de lucru bazată pe textul din *Exod* 12,38: *teoria multitudinii mixte*, „potrivit căreia etnogeneza israelită este compusă din amestecul varilor elemente etnice, sociale, convergente și divergente, adică populația rurală canaanită, țărani strămutați și păstori nomazi, nelegiuiții *'apîru* și *Shasu*, sclavi fugari din Noul Regat din Egipt, grupuri non-indigene menționate în narativul biblic, midianiți, keniți, amaleciți. Procesul de constituire a multitudinii mixte include, deopotrivă, și următoarele caracteristici: tipare de colonizare, demografie, arhitectură, economie, structură socială, rituri de înmormântare, aspecte ale cultului. Toată această *multitudine mixtă* a evoluat într-un timp bine determinat, Epoca Târzie a Bronzului și Epoca Fierului I, și într-un spațiu concret delimitat ca „entitate geopolitică", ținutul Canaanului, așa cum este definit el de către istoriografia modernă: actualul Israel, Malul de Vest /Fâșia Gaza, Iordan Liban și sudul Siriei" (2005, 94;184-185; Avner, 2021, 2-6; 75-77).

armonizeze datele arheologice existente cu istoria biblică[10] și sursele indirecte sau

Trebuie amintită, aici, și clasificarea propusă de către Robert Karl Gnuse (1997, 31), care conține patru categorii de analiză: *retragere pașnică* (1997, 33-38), *nomadism intern* sau *ipoteza simbiozei* (1997, 38-44), *tranziție* sau *transformare pașnică* (1997, 44-52), *amalgamare* sau *sinteză* (1997, 52-58); de asemenea, a se vedea și Gösta Ahlström (1991, 19-34) și Alexandru Mihăilă (2008, 21-55; 89-123).

[10] Începând cu anul 1990, sintagma „istorie biblică" (Grabe, 2012, 25-32; Mykytiuk, 2010, 1-12; Mykytiuk, 2012, 101-137; Mykytiuk, 2013, 114-154) a suscitat polemici intense între cercetătorii domeniului de studii biblice, cu precădere, istorici, arheologi, filologi, cu privire la veridicitatea epistemică a conținuturilor veterotestamentare în raport cu multitudinea de excavări arheologice și descoperiri epigrafice provenită din fluxul ascendent al anilor '70, astfel încât s-au conturat două curente de analiză și interpretare a datelor, *minimalismul biblic* și *maximalismul biblic* (Moore & Kelle, 2011, 34-34).

Adepții primei teorii, numită și *Școala de la Copenhaga* (Brettler, 2003, 1-22), Niels Peter Lemche (1988, 52-62; 183-196; 2004, 194; 119-120; 124-125), Thomas L. Thompson (1994[2], *passim*; 1999; *passim*), Philip R. Davies (2015[2]), Keith Whitelam (1996, 71; 80;128; 200; 200; 220-223) Israel Finkelstein (Finkelstein & Silberman, 2002, 124; 128-132; 324-325; 317-319; 340-344) *et alii* susțin că Biblia este o sursă de utilitate istorică minimă și că Israelul reprezintă un interes minim pentru istoria antică a Orientului Apropiat. Mai mult, narațiunile biblice constituie scrieri tardive și, în mare măsură, imaginare, mai degrabă literare, de istorie alternativă, decât istorice propriu-zis, plasate fie în perioada post-exilică, fie în cea elenistică (timpurie sau pe tot parcursul). Scopul acestor scrieri a fost, în primul rând, ideologic pentru a crea conștiința unei identități naționale proprii și pentru a elabora o teologie politică eshatologică (Gowan, 2000[2], 4-58) fundamentată pe o viziune eminamente mesianică și monoteistă. De asemenea, însăși expresia „Israel Antic" folosită de către istoricii contemporani asumă un construct academic artificial, pentru a justifica sintagma „istorie biblică", ceea ce ar produce o metodă de cercetare hibridă. E ca și cum am cerceta personajul istoric Iulius Caesar din sursele latine antice și opera literară a lui William Shakespeare. (Davies, 2015[2], 23). Astfel, se va putea discuta, din perspectivă istorică, doar despre Regatul Israel (930-720 a. Chr.), care a existat la un moment dat și care a dispărut din cauza cuceririi asiriene, așa cum se poate analiza istoric doar despre Regatul Iuda (930-586 a. Chr.), care s-a prăbușit în urma ocupației babiloniene, motiv pentru care termenul real ar trebui să fie „Palestina Antică" pentru descrierea istorică și cronologică a evenimentelor petrecute înainte de apariția celor două entități monarhice, chiar și ipoteza existenței unei „monarhii unite" din vremea lui David și Solomon pare a fi ucronică, cu alte cuvinte biblică, și, nicidecum, reală (Nicholson, 2006[2], 6-18; Dever, 2006[2], 65-67 ș.u.);

În schimb, susținătorii viziunii maximaliste acreditează istoricitatea evenimentelor expuse în relatările biblice, fie că este vorba despre Exod sau cucerirea Canaanului, fie că se discută și analizează *Istoria Deuteronomistă*, de la *Iosua* la *Cartea a doua a Regilor* ori sumarizarea din *Cronici*. Accentul este pus pe constructul „monarhie unită" și pe eponimul „Israel" ca întreg. Deși evenimentele au putut fi augmentate, uneori chiar ficțional, de către autorii care le-au descris, acestea pot fi validate prin descoperirile arheologice și prin certificarea istoriografică a eponimelor si toponimelor biblice și epigrafice (Mykytiuk, 2004). Principalii promotori sunt Iain Provan, Philips V. Long, Temper Longman III (2003, 51-97); James K. Hoffmeier, Abraham Malamat, Hershel Shanks 2012, 1-38); William Dever (2006[2], 65-94); Richard Hess (2007, 209-246) și alții.

De precizat că, din perspectiva criticii textuale, partizanii maximalismului agreează ipoteza documentaristă, în timp ce minimaliștii ipoteza suplimentară. Jona Lendering surprinde foarte bine relația dintre cele tipuri de gândire: „Savanții maximaliști susțin că narațiunea biblică este mai mult sau mai puțin corectă, cu excepția cazului în care arheologii dovedesc că nu este; minimaliștii consideră că relatarea biblică trebuie citită ca ficțiune, cu excepția cazului în care poate fi confirmată arheologic" (2009, www.livius.org); pentru dezbateri între cele două grupări a se vedea, John Day, 2006[2]; Israel Finkelstein & Amihai Mazar, 2007; Lester L. Grabbe, 2007, în special, 23-25; Philip R. Davies & Diana V. Edelman, 2010; Meindert Dijkstra, 2011, 41-82; Ingrid Hjelm & Thomas L.

externe într-o reprezentare socioculturală de ansamblu (*soziokulturelle Gestalt / sociocultural patterns*), ori să statueze ideea unor narațiuni ale unui timp mitic, pur ficționale, aidoma marilor legende întemeietoare[11], total opozabile și nefolositoare investigațiilor științifice[12].

Sentimentul religios, mai mult decât orice, potrivit expozeului revelațional, a fost animat de două atitudini consubstanțiale și de maximă reverberație existențială, *conștiința etnicității*, implicit a identității (naționale), adică a apartenenței individuale la unicul popor ales, și *monolatria* zeului suprem, Yahweh, realizate, în special, cu aportul incontestabil al liderilor religioși și politici, fie că vorbim de patriarhi (Avraam, întemeietorul de neam, Iacob), judecători (Samson, Samuel), personajul providențial Moise, întemeietorul de religie, urmat de Iosua, întemeietorul de țară, prefigurare a lui Iisus, atât ca lider terestru, cât și spiritual, profeți (Amos, Osea, Ieremia, Isaia) ori regi (Saul, David, Solomon, Iezechia, Iosia).

O atare teză, eminamente teologică prin interpretare, s-ar situa, *ab initio*, deasupra oricărei abordări epistemice pozitiviste, ceea ce ar însemna să închidem completamente aria dezbaterii, pentru că ar respinge ideea unui construct din perspectiva antropologiei (inter /multi) culturale, în care atât difuzionismul, aculturația, cât și particularismul sunt părți ale aceluiași întreg, nu se exclud, ci, dimpotrivă, nuanțează.

În acest sens, corpus-ul biblic se constituie ca o antologie de texte adunate, reunite, colaționate, revizuite și editate, în diferite perioade de timp, și al cărui narativ poate fi mitic, istoric, sapiențial și care, cel mai adesea, este proiectat în variate perspective: imagologic, ideologic, teologic. De aceea, acest ansamblu teologic, istoric și literar rămâne, totuși, o sursă secundară, care trebuie comparată și analizată în raport cu sursele primare, datele arheologice și epigrafice.

Așa-zișii „noii veniți", care de fapt nu au plecat vreodată[13], în spațiul geografic făgăduit, majoritatea de sorginte semitică și de diferite straturi sociale, de la aristocrați la briganzi, de la preoți la meșteșugari și păstori, /*ḫ*/*abiru*, /*ḥ*/

Thompson, 2016; 15-68; 143-173; Ingrid Hjelm, 2017, 1-18; Avraham Faust, 2023, 67-72.

[11] O. Eissfeldt, 1974, 33-47, narativele poetice: mituri, basme, saga, legende; Van Seters, 1983, 209-227.

[12] C. Grottanelli, 2008, 12-14; Th. L. Thompson, 1999, 77-81; G. Davies, 2006², 23-36; W. Dever, 2006², 70.

[13] „Primii israeliți, scrie Ronald Hendel, nu erau o masă de sclavi eliberați din Egipt, ci populații locale, inclusiv țărani din zonele joase canaanite, păstori transhumanți și alte grupuri marginale. În timp ce zonele înalte au fost neînsemnat locuite în secolele anterioare, nu a fost nevoie de cucerire. Întrucât primii israeliți erau în mare parte canaaniți, după cum notează și (William) Ward, «nu este nevoie de Exod»...Chiar dacă exodul este un eveniment care nu s-a întâmplat niciodată, consider că Imperiul Egiptean din Canaan este fundalul mnemoistoric pentru descrierea biblică a casei de robie egipteană. Dacă admitem că primii israeliți au fost canaaniți locali, care s-au așezat la frontiera munților, atunci o amintire a sclaviei egiptene și a eliberării din aceasta ar servi ca un model unificator pentru o identitate culturală nou formată. Poporul Israel și-a imaginat, fără îndoială, existența ca o consecință a eliberării lor din robia egipteană, un miracol în memoria lor. Există un acord general între istorici că ultima fază a stăpânirii egiptene în Canaan, perioada ramessidă (dinastiile a XIX-a și a XX-a), a fost mai dură decât fazele anterioare" (2022, 118; 119-120); de asemenea, pentru relația „exod-cucerire" a se vedea și culegerea de studii Frerichs & Lesko, 1997.

'âpiru /'apîru, */haberu*[14], *Shasu* /*Shosu*, în egiptiană, /*Sutu*, în akkadiană[15], *keniți*

[14] 249 de texte (235 în scriere cuneiformă, 14 redactate în egipteană) descriu un fenomen social, nu o identitate etnică, deși cercetători ca H. Zimmern (1891, 137-138, *apud* Rainey, 2015, I, 31; 54) G. E. Mendenhall (1973, 122-141), N. K. Gottwald (1979, 401-409), O. Loretz (1984, *passim*), conjugă cele două aspecte și acreditează ideea unei legături între termenii */ḫ/ʿabiru*, */h/ʿâpiru / 'apîru*, */haberu* și *'iḫrî*. Mai întâi de toate, argumentul principal este similaritatea fonetică și ortografică dintre cele două cuvinte, apoi etimologia lor, iar, în cele din urmă, conjunctura folosirii acestora pentru a descrie diferite contexte: istorice, sociale, politice și culturale. De pildă, consoana akkadiană *ḫ* reprezintă, în dialectul vest-semitic, sunete guturale: *ḥ*, *ḫ*, *'*, care se regăsesc, desigur, mai târziu, și în limba ebraică. Acest aspect lingvistic ar putea valida prin conținutul celor patru scrisori trimise în 1375 a. Chr. faraonului Amenhotep al III-lea (1391/88-1353/51 a. Chr.) de către ʿAbdi-Heba, un guvernator local al Ierusalimului *(Scrisorile de la Amarna*, 286-290, Rainey, 2015, 31-33; 1107-1125) legătura cu evreii și campania de cucerire a Palestinei de către triburile israelite, însă, atunci, avem de-a face cu o inadvertență istorică, întrucât, potrivit referințelor biblice, campania de cucerire a Ierusalimului s-a petrecut în jurul anului 1.000 a. Chr, în timpul domniei regelui David. Totodată, grafia termenului trebuie raportată la ocurențele din consemnările egiptene și ugaritice, care impun citirea celei de-a doua consoane, după *'/h*, cu litera *p*: *'pr:w*, în limba egipteană, *'prm*, în limba ugaritică, așadar nu cu *beth*-ul ebraic, ב. Cu toate că etimologia celor doi termeni */ḫ/ʿabiru*, */h/ʿâpiru / 'apîru*, */haberu* și *'iḫrî* poate exprima aceleași semnificații, trebuie, totuși, avut în vedere cum se citește cuvântul: *'br* sau *'pr*, deși rădăcina lor este comună, adică din familia semitică. Astfel, */ḫ/ʿabiru* provine de la rădăcina *'br* și înseamnă „a traversa, a ocoli, a străbate, a trece /intra fără permisiune", iar pentru substantivul *'iḫrî* asocierea necesară este cu numele propriu *Eber* din Geneză, 10,24, așa încât *'iḫr* devine formă a lui *ēḫēr*: „țara de dinco/lo de râu" (Freedman-Willoughby, 2000, X, 432-433). Cât despre */h/ʿâpiru / 'apîru*, în varianta akkadiană, preluată și de către sursele egiptene ori ugaritice, provine din substantivul *'pr* și are înțelesul de „praf, țărână, lut, argilă" (Lemche, 1992, III, 7), „colbul drumului, praful caravanei sau al vieții nomade", dar și „aprovizionare, furnizare de produse" (Bottéro, 1972-1975, IV, 23). În acest sens, susținătorii teoriei unei posibile înrudiri între cei doi termeni */ḫ/ʿabiru – 'iḫrî* își fundamentează argumentul pe rădăcina vest-semitică *'br*, în schimb, preopinenții acestei ipoteze replică prin rădăcina est-semitică *'pr* sau chiar prin introducerea destul de târzie a termenului *'iḫrî*(*yîm*) în corpus-ul biblic, secolul al VII-lea a. Chr, sau chiar perioada post-exilică (Rainey, 1987, 540; Loretz, 1984, 247-248). Mai mult, atât scribii egipteni, cât și cei din Ugarit par să transcrie confuz deseori cele două forme (Weippert, 1971, 76-79). Consemnările despre diferitele și răzlețele grupuri de */h/ʿâpiri /'apîri* s-au desfășurat pe tot parcursul mileniului al-lea a. Chr. și pe întreg spațiul Orientului Apropiat, de la Anatolia în nord, Egipt în sud și vest, Iran în est, cât și pe întreg teritoriul numit Cornul Abundenței, adică din Palestina până la Sumer (Lemche, 1992, III, 7). Din descrierile acestor însemnări, mai comprimate ori mai extinse, administrative ori politice, uneori chiar tratate, se constată, indubitabil, că aceste grupuri erau considerate ca având un statut social negativ, marginal, neintegrat administrativ, nomad și infracțional. Încă de la prima consemnare printr-o ideogramă sumeriană, termenul folosit pentru a-i înfățișa este (LÚ).SA.GAZ, adică „jefuitor, ucigaș, atacator", și care ar fi împrumutat akkadianul *šaggāšu*, citit, ocazional, *habbātu* și tradus ca „tâlhar, nomad rătăcitor", dar poate fi și „fugar, dezertor, străin, imigrant". Majoritatea textelor păstrează acest sens, alteori, însă înțelesul din conținutul acestora este „mercenar", cum este cazul tăbliței din străvechiul oraș Nuzi de pe teritoriul Mesopotamiei. Interesantă este și concepția despre acești */h/ʿâpiri /'apîri*, din perspectiva egipteană, care exprimă un sens peiorativ, cel de „inamic public sau dușmani", la adresa conducătorilor ori a cetățenilor din micile cetăți-state de pe teritoriul Palestinei și Libanului, ori îi consideră pe cei din teritoriul Egiptului drept „salahori" folosiți pentru edificarea unor proiecte publice. Trebuie, astfel, reiterat că termenul luat în discuție desemnează întotdeauna o stare socială și niciodată vreo identitate etnică (Greenberg, 1955, *passim*; Albright, 1968, 73-91; Bottéro, 1972-1975, IV, 14-27; Bottéro, 1980, 201-213; Lemche, 1992, III, 6-10; Freedman-Willoughby, 2002, 432-437; Na'aman, 2005, 252-274; Van der Steen, 2004, 16-18; Rainey, 2015, I, 31-35; Grabe, 2016, 25-26).

[15] Menționea *Shasu* este întâlnită doar în sursele egiptene, 50 de texte, și a fost atribuită asiatici-

lor vestici din Se'ir, Edom, nordul Peninsulei Sinai, Valea Arabă, Moab, Transiordania, Canaan /Palestina (Avner, 2021, 43; Kennedy, 2019, 185-186). Designația primară exprimă sensul de „nomad, păstor", dar poate semnifica și alte conotații, ca „războinic, inamic al Egiptului, prizonier, mercenar". Datorită modului de viață, această populație a fost echivalată „Patriarhilor" din *Genеză* și (proto-)israeliților (Moor, 1997[2], 115-117; 124-126; Rainey, 2001, 74-75; Levy, Adams, Muniz, 2004, 64-89; Rainey, 2008, 51-55).

Pentru studiul de față, patru surse sunt relevante, inscripțiile de la Soleb, Amara Vest, Medinat Habu și textul dintr-un papirus al *Cărții Morților*, întrucât, pe lângă termenul *Shasu* a cărui prima atestare apare în secolul al XV-lea a. Chr., în timpul domniilor lui Tutmes al II-lea (1492-1479 a. Chr.) și Tutmes al III-lea (1497-1425 a. Chr., Fleming, 2021, 28), au în compoziția lor și numele Yhwa /Yha /Yh, care ar putea fi coroborat cu tetragrama biblică YHWH (Adrom & Müller, 2017, 93-113; Miller II, 2021, 79-92).

1. La Soleb, în Nubia, actualul Sudan, într-un templu închinat lui Amun-Ra și construit pe vremea faraonului Amenhotep III (1390-1352 a. Chr.), există două inscripții care conțin numele *Shasu-Yhwa* ((*tꜣ šꜣsw Yhwꜣ*), și sunt traduse, după cum urmează: „Ținutul lui Shasu Yhwa" (Shalomi Hen, 2021, 9-10) sau „Poporul Yhwꜣ din ținutul Shasu" (Fleming, 2021, 23; 30-40); o traducere inedită „Ținutul (*tꜣ*) nomazilor (*šꜣsw*) lui *Yhwꜣ* /*Yhwh*" e formulată de către T. Kennedy, care consideră hotărâtor pentru înțelesul complet al sensului propoziției determinantul *Yhwꜣ* (2019, 184; 188-189), pentru că se referă nu la un ținut anume, ci la o deitate (*Yhwꜣ* /*Yhwh*) adorată de către o etnie (*šꜣsw*) și identificabilă, potrivit datelor coroborate, cu israeliții încă nesedentarizați.

2. La Amara Vest, tot în Nubia și la 50 de km de Soleb, într-o altă atestare inscripționată, din perioada faraonului Ramses al II-lea (1279-1213 a.Chr.), se poate citi, de asemenea: „Ținutul lui Shasu Seir /Srr/ Yhwa" (Shalomi Hen, 2021, 11-13) ori „Poporul Yhwꜣ din ținutul Shasu Seir /Srr/" (Fleming, 2021, 40-41; 56-57). După consultarea unei vaste literaturi scrise pe acest subiect, D. Fleming ajunge la următoarele considerații: „Yhwꜣ" reprezintă un „popor", nu un oraș, nu un reper topografic sau vreun loc sacru (centru cultual, Görg, 1976, *apud* Shalomi Hen, 19; Miller II, 2021, 86-87; Schneider, 2008, 114, *sn*); poporul „Yhwꜣ" exprimă ceea ce egiptenii au identificat ca Shasu, adică niște nomazi păstori; potrivit consemnărilor realizate de către egipteni, grupul „Yhwꜣ" este atestat înainte de poporul Israel din Stela lui Menerptah (cca. 1207 a. Chr.), care, astfel, nu are nicio legătură cu Shasu de la începutul secolului al XIV-lea; în termeni istorici, nici Israelul din Stela lui Menerptah, nici „poporul /grupul Yhwꜣ din ținutul Shasu" nu au vreo legătură cu ceea ce a devenit identitatea biblică „israelită", deoarece această desemnare, Shasu/ Yhwꜣ, nu și-au atribuit-o ei înșiși, ci a fost modul de percepție al egiptenilor despre aceștia (Fleming, 2021, 65-66; 185).

3. La Medinet Habu, pe un pilon al turnului sudic din structura templului mortuar al lui Ramses al III-lea (1189/4-1153 a. Chr.), apar două inscripții care relevă mențiunea: *Yh: 'YHA'*; prima este alăturată unor toponime din sudul Canaanului sau ar putea fi toponime în Liban sau Siria, așadar, expune un loc, a doua o reproduce pe cea dintâi, având aceeași ortografie și trebuie pusă în legătură cu inscripțiile de la Soleb și Amara de Vest (Adrom & Müller, 2017, 103-108; Shalomi Hen, 2021, 14-15).

4. Într-un papirus din *Cartea Morților*, (*Pharaonic roll* 5, colecția Robert Garrett) datat între 1330-1230 a. Chr., este scris versetul *'Adōnī -rō-ē-yāh* / *Ítwny R' ' Yh 'Adoni Ro'e YH*, adică „Domnul meu este Păstorul lui Yāh". Aici, potrivit lui Thomas Schneider, cuvântul *Yāh /YH* denotă un nume personal teoforic, așa încât a fost considerat prima ocurență prescurtată a tetragramei biblice YHWH, dar care provine dintr-un toponim (Schneider, 2008, 114; 117; 119; Shalomi Hen, 2021, 16-21). D. Fleming traduce acest text, astfel, „Domnul meu (divin) este Păstorul Poporului Yāh" și susține că YH reprezintă un popor /grup, nu un zeu, De altfel, egiptenii nu au fost interesați să înfățișeze o divinitate, ci asociație de grupuri (inamice) constituită în ținutul Shasu (Fleming, 2021, 63-64), pe care și Ramses al III-lea (1189/4-1153 a. Chr.) a înfrânt-o (*Papyrus Harris* I, 76, 9-11: „Am nimicit poporul din Seir, al triburilor din Shasu; am prădat corturile lor, poporul lor, avuțiile lor, de asemenea, turmele lor nenumărate. I-am legat și i-am adus prizonieri ca tribut pentru Egipt".), și, mai mult, Ramses a dus o serie de campanii împotriva libienilor și contra Popoarelor Mării (Fleming, 2021, 46, n. 41). Însă, peste secole, eponimul Yhwꜣ /YHWA

ori *midianiți*[16], potrivit surselor istoriografice directe sau indirecte, au purtat cu ei nu doar tradițiile, obiceiurile și credințele proprii, ci și pe cele de unde au plecat, într-o mică sau mai mare intensitate, și s-au întâlnit cu populații, care la rândul lor aveau deja conturate stratificări social-politice și expresii culturale, așa încât simbioza, sinteza ori sincretismul religios sunt un acte cât se poate de firești în procesul dinamic al multiculturalismului.

Încă din anii ʿ40 ai secolului al XX-lea, renumitul William F. Albright semnala faptul că pentru înțelegerea și explicitarea originii și fondului religiei israelite este necesar să facem apel la patru principale grupuri de literatură religioasă: egipteană, mesopotamiană (sumero-akkadiană), horito-hitită și vest-semitică[17], iar studii mai

s-a metamorfozat într-o divinitate cunoscută cu numele YHWH (Fleming, 2021, 244-245; Shalomi Hen, 2021, 20, și, în special, nota 25). După o investigație amănunțită asupra numelor divine vest-semitice consemnate în diverse surse epigrafice egiptene, monumente regale, stele particulare, liste toponimice și nume proprii, R. Shalomi Hen conchide că niciunul dintre artefactele istorice menționate nu este consacrat în onorarea numelui YHWA/ YHA /YH. Deși există o posibilă ocurență nominală teoforică, cea din papirusul analizat mai sus, aceasta nu reprezintă ceva familiar pentru egipteni. Mai mult, textul respectiv, redactat în scriere cuneiformă, reprezintă doar o înregistrare a unui enunț dintr-o limbă vest-semitică, nu vreo formulă ritualică sau de binecuvântare specifică teologiei egiptene, cum există în cazul altor zeități canaanite, precum Baal, Anat sau Dagon. Astfel, YHWA/ YHA /YH nu este cunoscut ca divinitate nici în Egipt, nici în Canaan sau prin alte părți ale Orientului Apropiat. De aceea, dincolo de legătura sa toponimică cu „Shasu", termenul „Yhwa / Yha / Yh" nu semnifică nimic în plus (Shalomi Hen, 2021, 39-42) sau cel mult o apoziție („țara oamenilor șasu, Yhwʒ" sau „Iahu, în țara oamenilor șasu", Mihăilă, 2008, 244, n. 1184: Görg, 1976, 10-11); de asemenea, Haigh, 1876, 52-57; Giveon, 1971, *passim*; Ward, 1972, 35-60; Redford, 1992, 271-280; Ward, 1992, V, 1165-1167; Mihăilă, 2008, 49-55; 243-246; Grabe, 2016, 26-27).

[16] Potrivit referințelor biblice, keniții sunt descendenți ai lui Cain (*Geneză*, 4, 1-24; *Judecători*, 4, 11; *Iosua*, 15, 57), iar midianiții se trag din Midian (*Geneză*, 25, 1-6), fiul al patriarhului Avraam și al Cheturei, a doua soție a lui Avraam, după moartea Sarei. Aceste triburi sunt semite, dar nu israelite, duceau atât o viață nomadă, cât și sedentară. Keniții se ocupau cu extracția și prelucrarea minereului de cupru, iar midianiții sunt înrudiți cu Moise datorită căsătoriei lui cu Sefora /Zipporah /Șipporāh/, fata preotului midianit Ietro, (*Exod*, 2, 15-22). Ambele triburi locuiau în sudul Canaanului sau în nordul peninsulei arabice, erau considerați ca fiind edomiți și ar putea fi dintre acei *shasu* despre care relatează și însemnările epigrafice egiptene. Însă ceea ce pare mai important îl constituie faptul că erau adoratori ai lui Yahweh, așa încât se sugerează ipoteza unui *proto-yahwism* de origine sudică (cf. *Exod*, 2-4; *Numeri*, 10, 29-32; *Judecători*, 5; *Psalmi*, 68; *Avacum*, 3; *Deuteronom*, 33), iar mai nou, terminologic, al unui *poli-yahwism*, în sensul în care se poate discuta din perspectivă istorică despre răspândirea cultului yahwist nu doar în zona Palestinei străvechi (Israel și Iuda) prin aportul direct al lui Moise, ci și în sudul și estul acestui ținut, adică printre edomiți și moabiți, chiar înainte de Moise. Pe acest temei, încă din secolul al XIX-lea, a fost elaborată *Ipoteza midianito-kenită* de către germanul Friederich Wilhelm Ghillany sub pseudonimul Richard von der Alm, în anul 1862, dezvoltată, mai apoi, de către olandezul Cornelis Petrus Tiele, în 1872, și teologii protestanți Bernahard Stade, în 1887, și Karl Budde, în 1899.

În ceea ce privește acest subiect, îl voi dezvolta în secțiunea dedicată zeului Yahweh (a se vedea, totodată, și Halpern, 1992, IV, 17-22; Toorn, 1996, 282-286; Toorn, 1999[2], 910-913; Blenkinsopp, 2008, 131-153; Amzallag, 2009, 387-404; Mondriaan, 2010, 307- 353; Amzallag, 2013, 151-169; Leuenberger, 2017, 157-179; Stahl, 2020, 9-13; Amzallag, 2021, 3-89; Fleming, 2021, 67-110; Pfitzmann, 2021, 95-113).

[17] Albright, 1940b, 85.

recente poziționează religia israelită /religiile israelite subramurii siro-palestiniene /siro-canaanite din cadrul religiilor vest-semitice /vest-asiatice, ceea ce înseamnă că discutăm de un areal cultural extins: ugaritic, fenician, sirian, canaanit, arabic.

Morton Smith, de asemenea, într-un studiu devenit clasic asupra problemei, conturează, cu trimiteri multiple la vasta literatură a Orientului Apropiat, inclusiv cea persană, *o teologie comună*[18], iar Juha Pakkala consemnează pentru religia Israelului pre-exilic nu mai puțin de șapte majore influențe: religia canaanită, religia nomadă sudică sau a grupurilor semi-nomade, religia arameeană, religia refugiaților sau ale altor grupuri semitice din Egipt, religiile mesopotamiene, religia feniciană, religia egipteană[19].

Dintre toate aceste substraturi cultural-religioase, predominat rămâne, însă, fondul canaanit definit ca grup al religiilor vest-semitice[20], iar religiile israelită și biblică sunt considerate subgrupuri descendente ale religiei canaanite, după cum evidențiază și Michael Coogan[21], Gregorio del Olmo Lete[22], Kurt Lesher Noll[23] ori Herbert Niehr[24], în contrapondere, cu viziunea total subiectivă și arbitrară a lui William F. Albright. Cu privire la acest topic, savantul american dezavua deplin religia canaanită[25], pe care o cataloga drept abominațiune aidoma referințelor din scrierile istoriei deuteronomiste (*Deuteronom*, 12,31; 20,18-20; 4 *Regi*, 18, 4; 21, 11-21 *et aliae*) ori din cărțile profetice (*Isaia*, 57; 65; *Ieremia*, 7; 44; *Iezechiel*, 8; 16) și o considera dușmanul pervers al tinerei și inocentei religii israelite, care a scăpat din seducția aceleia grație providenței lui Yahweh și slujitorilor săi, profeți truditori și regi virtuoși, așa cum reiese din religia biblică, forma desăvârșită și continuatoare a celei israelite. Firește că o atare abordare este tributară convingerilor confesionale, nicidecum explorării științifice[26].

[18] Smith, 1952, 135-147 (reeditare, Smith, 1996, 15-27).
[19] Pakkala, 1999, 224-225.
[20] Uehlinger, 2015, 13 (n. 25)-14.
[21] 1987, 115: „este esențial să considerăm religia biblică ca pe un subgrup al religiei israelite și religia israelită ca pe un subgrup al religiei canaanite". Pentru o analiză punctuală despre religia israelită-iudaică și religia biblică Geller, 2004, 2021-2040.
[22] 2008, II, 162-265.
[23] 2007, 61-92.
[24] 2010, 23-36.
[25] Albright, 1940a 214: „Astfel canaaniții, cu adorarea orgiastică a naturii, cu ritualul fertilității, sub forma simbolurilor șarpelui și nudității, și cu mitologia lor deșănțată, au fost înlocuiți de către israeliți cu simplitatea lor nomadă și puritatea vieții, cu monoteismul lor măreț și codul riguros al moralei" (vezi și 205-206; 225; 229-230; 252); Albright, 1961, 18: „Împotriva vechii liturghii din templele canaanite și personalului organizat elaborat a apărut, într-un contrast puternic, sărăcia estetică a cultului timpuriu al lui Yahweh. Împotriva bogatei mitologii și ritualului dramatic din religia canaanită s-a remarcat figura solitară a zeului deșertului, fără mitologie și, practic, fără ritual. Împotriva extazului emoțional al riturilor orgiastice canaanite nu a răzbătut niciun ecou din codul auster al moralității israelite. Acolo unde canaaniții erau sofisticați, israeliții erau aspri, cu severitatea crudă a nomazilor neviciați; unde canaaniții s-au bucurat cu satisfacție sadică, israeliții au reacționat șocați împotriva unei culturi alambicate"; de asemenea, Albright, 1968, 153-207; Lemche, 1985, 60-61, n. 92; Lemche, 1991, 13, n.2; Wright, 2002, 63-65; Lemche, 2017, 79.
[26] Hillers, 1985, 258-261; Wright, 2002, 65-68; Uehlinger, 2015, 7.

Tot în același context, s-a declanșat o altă dezbatere prolifică, demarată către sfârșitul anilor 1970, pentru stabilirea oportunității metodologice și veridicității epistemice privind două constructe considerate ca fiind, mai degrabă, antinomice, decât complementare: „religie populară" *versus* „religie oficială"[27]. Pe măsură ce abordările euristice sunt formulate cu privire la sintagmele enunțate anterior, autorii vor propune și alte sinonime conceptuale provenite din perspectivele exegetice propuse, teologică, politică, sociologică, psihologică, antropologică, așa încât se va dezvolta o luxuriantă terminologie de rang primar, dar și una de tip complementar-adițională, cu semnificație, mai ales, binară, adică: „religie populară sau domestică/ de familie/[28] de gen, îndeosebi, a femeilor/[29] particulară/[30] rurală/[31] comună/[32] păgân-yahwistă/[33] politeist-yahwistă/[34] heterodox-yahwistă/ sincretist/ yahwistă"[35], în opoziție și competiție cu „religie oficială sau națională /de stat / publică[36]/ biblică și canonică (adică cea deuteronomică, a preoților și profeților) /ortodox-yahwistă/ monarhic-yahwistă/ elitistă[37]". S-a constatat, pe parcurs, că aceste clasificări, deși încearcă să fie cât mai acribice, sunt abstracte, artificiale și devin ambigue[38].

Concluzii preliminare

Scrierile Vechiului Testament sunt rezultatul unor editări succesive și reeditări tardive și contrafactuale ale unei oligarhii post-exilice, cu un scop ideologic bine definit, care urmărea realizarea unei conștiințe etnice privind națiunea și asumarea unei teologii monoteiste privind credința. Din acest motiv, datele din referințele biblice sunt adesea hiperbolizate și ficționalizate, așa încât nu corespund realității provenite prin intermediul dovezilor arheologice și evidențelor epigrafice.

[27] Pentru o prezentare generală a dezbaterii Berlinenblau, 1996, 13-47; Stavrakopoulou, 2010, 37-50; Strawn, 2016; 94-98; Maiden, 2020, 29-63.
[28] Olyan, 1988, xiii; Berlinenblau, 1993, 18-19; Toorn, 1996, 181-182; 192-205; 319-320; 377-378; Miller, 2000, 62-76; Dever, 2005, 5-7; Bodel-Olyan, 2008, *passim*; Meyer, 2010, 118-134; Albertz, 2010, 135-148; Albertz-Schmitt, 2012, *passim*; Albertz, Nakhai, Olyan, Schmitt, 2014, *passim*; Smoak, 2023, 433.
[29] Meyers, 1988, 165-188; Ackermann, 2022, 33-81.
[30] Zevit, 2003, 231-232.
[31] Davies, 2010, 104-117.
[32] Ackerman, 1992, 1-2; Greenberg, 1983, 6-7; Berlinerblau, 1993, 11; Dever, 2005, 5; Stavrakopoulou, 2010, 39.
[33] Stern, 1999, 252-253; Stern, 2001, 21-29.
[34] Smith, 2002[2], 183-184.
[35] Miller, 2000, 51-62.
[36] Miller, 2000, 87-94; Toorn, 266-267; 315; Zevit, 2003, 231.
[37] Olyan, 1988, 73; Ackerman, 1992, 1-2; 213-217; Toorn, 1996, 334-338; 375-376; Dever, 1990, 123; Miller, 2000, 48-51; Dever, 2005, 5; Stavrakopoulou, 2010, 39; 41 (citatul din Sharot, 2001, 13).
[38] Berlinerblau, 1996, 44; Zevit, 2003, 232; Stavrakopoulou, 2010, 43-44; 50; Ackermann, 2022, 29; Smoak, 2023, 422.

Religiile din Vechiul Israel aparțin grupului de religii vest-semitice din care făcea parte și așa numita religie canaanită, care reprezintă filonul principal al ideilor și credințelor religioase ale israeliților din perioada istoriei lor primare. Mai mult, s-a constatat irefutabil că proto-israeliții au fost, de fapt, canaaniți și profesau credințe politeiste și practicau un henoiteism monolatru.

Deși teologia biblică își are originea într-un fond comun al religiilor Orientului Apropiat Antic, se pot circumscrie teze originale și proprii: primordialitatea, unicitatea și universalitatea deității, inexistența teogoniei, cosmogonia non-conflictuală, aniconicitatea zeului, legămintele divino-umane, istoria mântuirii.

Bibliografie /Bibliography:

Ackerman, Susan, 1992, *Under Every Green Tree*. *Popular Religion in Sixth-Century Judah*, Winona Lake, Indiana, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns.

Ackerman, Susan, 2022, *Women and Religion of Ancient Israel*, The Anchor Yale Bible Reference Library, Yale University Press.

Adrom, Faried, și Müller, Mathias, 2017, *The Tetragrammaton in Egyptian Sources – Facts and Fictions –*, în *The Origins of Yahwism*, edited by Jürgen van Oorschot and Markus Witte, Walter de Gruyter.

Ahlström, Gösta, 1991, *The Origin of Israel in Palestine*, în *Scandinavian Journal of Old Testament*: *An International Journal of Nordic Theology*, 5:2, Routledge, Taylor & Francis, London, p. 19-34.

Albertz, Rainer, 2010, *Personal Piety*, în *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, edited by Franceska Stavrakopoulou and John Barton, T & T Clark International.

Albertz, Rainer, și Schmitt, Rüdiger, 2012, *Family and Household Religion in Ancient Israel and the Levant*, Winona Lake, Indiana, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns.

Albertz, Rainer, și Nakhai, Beth, Alpert, Olyan, M. Saul, Schmitt, Rüdiger, (eds.), 2014, *Family and Household Religion*. *Toward a Synthesis of Old Testament Studies, Archaeology, Epigraphy*, *and Cultural Studies*, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns.

Albright, Foxwell, William, 1940a, *From the Stone Age to Christianity – Monotheism and the Historical Process*, Baltimore, The John Hopkins Press.

Albright, Foxwell, William, 1940b, *The Ancient Near East and the Religion of Israel*, în *Journal of Biblical Literature*, Vol. 59, No. 2, p. 85-112.

Albright, Foxwell, William, 1961, *The Biblical Period*, în *The Jews*: *Their History, Culture, and Religion*, vol. I, London.

Albright, Foxwell, William, 1968, *Yahweh and the Gods of Canaan*, Doubleday, New-York.

Amzallag, Nissim, 2009, *YHWH*: *The Canaanite God of Metalurgy*?, în *Journal of the Studies of the Old Testament*, vol. 33.4, Sage Publications, p. 387-404.

Amzallag, Nissim, 2013, *Copper Metallurgy*: *A Hidden Fundament of Theology of Ancient Israel*?, în *Scandinavian Journal of the Old Testament*: *An International Journal of Nordic Theology*, Vol. 27, No. 2, Routledge, Taylor & Francis, London, p. 151-169.

Amzallag, Nissim, 2021, *A Metallurgical Perspective on the Birth Ancient Israel*, în *Entangled Religions*, 12.2, *Interdisciplinary Journal for the Study of Religious Contact and Transfer*, Ruhr-Universität Bochum, 1-90.

Assmann, Jan, 1997, *Moses the Egyptian*. *The Memory of Egypt in Western Monotheism*, Harvard University Press.

Assmann, Jan, 2004, *Monotheism and Polytheism*, în *Religions of the Ancient World*, general editor Sarah Iles Johnston, Harvard University Press, 2004.

Assmann, Jan, 2008, *Of God and Gods*. *Egypt, Israel, and Rise of Monotheism*, The University of Wisconsin Press.

Assmann, Jan, 2010, *The Price of Monotheism*, translated by Robert Savage, Stanford University Press.

Assmann, Jan, 2014, F*rom Akhenaten to Moses*. *Ancient Egypt and Religious Change*, The American University in Cairo Press.

Avner, Uzi, 2021, *The Desert's Role in the Formation of Early Israel and the Origin of Yhwh*, în *Entangled Religions*, 12.2, *Interdisciplinary Journal for the Study of Religious Contact and Transfer*, Ruhr-Universität Bochum, 1-81.

Baden, S., Joel, 2012, *The Composition of the Pentateuch*. *Renewing the Documentary Hypothesis*, Yale University Press.

Baden, S., Joel, 2023, *The Composition of Hebrew Bible*: *Process in the Production of Israelite Literature*, în *The Ancient Israelite World*, edited by Kyle H. Keimer and George A. Pierce, Routledge, 2023.

Bauks, Michaela, 2007, *Monotheismus* (AT), în *Das wissenschaftliche Bibellexikon im Internet* (WiBiLex), p. 1-13 (pdf), https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/27997/ (online).

Becking, Bob, 2009, *The Boundaries of Israelite Monotheism*. în *The Boundaries of Monotheism*. *Interdisciplinary Explorations into the Foundations of Western Monotheism*, edited by Anne-Marie Korte, Maaike de Haardt, E. J. Brill, Leiden.

Bekkum, van Koert, 2011, *From Conquest to Coexistence*. *Ideology and Antiquarian Intent in the Historiography of Israel's Settlement in Canaan*, E. J. Brill, Leiden.

Berlinerblau, Jacques, 1993, *The* '*Popular*' *Religion Paradigm in Old Testament Research*: *A Sociological Critique*, în *Journal for the Study of the Old Testament*, 60, Sage Publications, p. 3-26.

Berlinerblau, Jacques, 1996, *The Vow and the* '*Popular Religious Groups*' *of Ancient Israel*, Sheffield Academic Press.

Blenkinsopp, Joseph, 2008, *The Midianite-Kenite Hypothesis Revisited and the Origins of Judah*, în *Journal for the Study of the Old Testament*, vol. 33.2, Sage Publications, p. 131-153.

Bodel, John, și Olyan, M., Saul, eds., 2008, House Hold and Family Religion in Antiquity, Blackwell Publishing.

Bottéro, Jean, 1972-1975, *Ḫabiru*, în *Reallexikon der Assyriologie und der Vorderasiatischen Archäologie*, Vierter Band, *Ḫ-a-a – Hystaspes*, von herausgegeben Dietz Otto Edzard, Walter de Gruyter.

Bottéro, Jean, 1980, *Entre nomades et sédentaires*: *Les Ḫabiru*, în *Dialogues d'histoire ancienne*, vol. 6, Presses universitaires Franche-Comté, p. 201-213.

Brettler, Zvi, Marc, 2003, *The Copenhagen School*: *The Historiographical Issues*, în *Association for Jewish Studies*, vol. 27, No. 1, Cambridge University Press, p. 1-21.

Brettler, Zvi, Marc, 2010, *The Hebrew Bible and the Early History of Israel*, în *The Cambridge Guide to Jewish History, Religion and Culture*, edited by Judith R. Baskin and Kenneth Seeskin, Cambridge University Press.

Cataldo, W., Jeremiah, 2009, *A Theocratic Yehud*? *Issues of Government in a Persian Province*, T & T Clark Inerenational, London, New-York.

Cataldo, W., Jeremiah, 2012, *Breaking Monotheism*. *Yehud and the Material Formation of Monotheistic Identity*, Bloomsbury T & T Clark.

Cataldo, W., Jeremiah, 2018, *A Social-Political History of Monotheism*. *From Judah to the Byzantines*, Routledge.

Coogan, D., Michael, 1987, *Canaanite Origins and Lineage*: *Reflections on the Religion of Ancient Israel*, în P. D. Miller, P. D. Hanson and S. D. McBride (eds.), *Ancient Israelite Religion*: *Studies in Honour of Frank Moore Cross*, Philadelphia, Fortress Press.

Cross, Frank, Moore, 1973, *Canaanite Myth and Hebrew Epic*. *Essays in the History of Religion of Israel*, Harvard University Press.

Davies, Graham, 2006[2], *Was there an Exodus*?, în *In Search of Pre-exilic Israel*, *Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar*, edited by John Day, T & T Clark International.

Davies, R., Philip, și Edelman, V., Diana, 2010, *The Historian and the Bible*. *Essays in Honour of Lester L. Grabe*, T & T Clark International, New-York-London.

Davies R., Philip, 2010, *Urban Religion and Rural Religion*, în *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, edited by Franceska Stavrakopoulou and John Barton, T & T Clark International.

Davies, R., Philip, 2015, *In Search of „Ancient Israel"*. *A Study in Biblical Origins*, Second Edition, Bloomsbury T & T Clark, London.

Day, John, ed., 2006[2], *In Search of Pre-exilic Israel*, *Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar*, T & T Clark International.

Dever, G., William, 1990, *Recent Archaeological Discoveries and Biblical Research*, University of Washington Press.

Dever, G., William, 2003, *Who Were the Early Israelites, and Where Did They Come from*?, Eerdmans Publishing Company.

Dever, G., Wiliam, 2005, *Did God Have a Wife*? *Archaeology and Folk Religion in Ancient Israel*, Eerdmans Publishing Company.

Dever G., William, 2006[2], *Histories and Non-Histories of Ancient Israel*: *The Question of the United Monarchy*, în *In Search of Pre-exilic Israel*, *Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar*, edited by John Day, T & T Clark International.

Dijkstra, Meindert, 2011, *Origins of Israel between History and Ideology*, în *Between Evidence and Ideology*, edited by Bob Becking & Lester L. Grabe, E. J. Brill, Leiden.

Dion E., Paul, 1991, *YHWH as Storm God and Sun-God. The Double Legacy of Egypt and Canaan as Reflected in Psalm* 104, în *Zeitschrift für die Altentestamäntliche Wissenschaft*, vol. 103, Nr. 1, p. 58-71.

Eissfeldt, Otto, 1974, *The Old Testament*. *An Introduction*, translated by Peter R. Ackroyd, Oxford, Basil Blackwell.

Faust Avraham, 2023, *Between the Biblical Story and History*: *Writing an Archaelogical History of Ancient Israel*, în *The Ancient Israelite World*, edited by Kyle H. Keimer and George A. Pierce, Routledge.

Finkelstein, Israel, Silberman, Neil, Asher, 2002, *The Bible Unearthed*. *Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*, Touchstone, New-York.

Finkelstein, Israel, și Mazar, Amihai, 2007, *The Quest of the Historical Israel*, *Debating Archaeology and the History of Early Israel*, edited by Brian B. Schmidt, E. J. Brill, Leiden.

Fleming, Daniel, 2021, *Yahweh before Israel*, *Glimpses of History in a Divine Name*, Cambridge University Press.

Freedman, David, Noel – Willoughby E., Bruce, 2002, *'iḇrî / Hebrews*, în *Theological Dictionary of the Old Testament*, edited by G. Johannes Botterweck et alii, Vol. X, Eerdmans Publishing Company.

Frerichs, S., Ernest & Lesko, H., Leonard, 1997, *Exodus*: *The Egyptian Evidence*, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns..

Friedman, Richard, Elliot, 1997, *Who wrote the Bible*?, Harper San Francisco.

Geller, A., Stephen, 2004, *The Religion of the Bible*, în *The Jewish Study Bible*, Adele Berlin and Marc Zvi Brettler (eds), Oxford University Press.

Giveon, Raphael, 1971, *Les Bédouins Shosou des documents égyptiens*, E. J. Brill, Leiden.

Gnuse, Robert, Karl, 1989, *Heilsgeschichte as a Model for Biblical Theology*: *The Debate concerning the Uniqueness and Significance of Israel's Worldview*, University Press of America.

Gnuse, Robert, Karl, 1997, *No Other Gods*: *Emergent Monotheism in Israel*, Sheffield Academic Press.

Gnuse, Robert, Karl, 2017, *The Elohist*. *A Seventh Century Theological Tradition*, Cascade Books, Oregon.

Gottwald K., Norman, 1999, *The Tribes of Yahweh*, *A Sociology of the Religion of Liberated Israel*, 1250-1050 BCE, Bloomsbury, Sheffield Academic Press.

Gottwald K., Norman, 2001, *The Politics of Ancient Israel*, Westminter John Knox Press, London.

Gowan, E., Donald, 2000[2], *Eschatology in the Old Testament*, T & T Clark.

Görg, Manfred, 1976, *Jahwe – ein Toponym*? în *Biblische Notizen*, 1, p. 7-14.

Grabe, L., Lester, 2007, *Ancient Israel*. *What Do We Know and How Do We Know It*?, T & T Clark.

Grabe, L., Lester, 2012, „*Biblical Archaeology*" or „*Biblical History*?" în *What is Bible*? edited by Karin Finsterbusch and Armin Lange, Peeters, Leuven.

Grabe, L., Lester, ed. 2016, *The Land of Canaan in the Late Bronze Age*, Bloomsbury T& T Clark, London.

Greenberg, Moshe, 1955, *The Hab/piru*, American Oriental Society, New Haven, Connecticut.

Greenberg, Moshe, 1983, *Biblical Prose Prayer*: *As a Window to the Popular Religion of Ancient Israel*, Berkeley, Universty of California Press.

Grottanelli, Cristiano, 2008, *Religia Israelului înainte de exil*, în Giovanni Filoramo, coordonator, *Istoria religiilor*, II, *Iudaismul şi creştinismul*, traducere de Cornelia Dumitru, Polirom.

Haigh, Daniel, Hy, 1876, *On the Shasu-people*, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, vol. 14, no. 1-12, p. 52-57.

Halpern, Baruch, 1992, *Kenites*, în *The Anchor Bible Dictionary*, Volume 4, K-N, editor-in-chief David Noel Freedman, ABD-Doubleday.

Halpern, Baruch, 2004, „*Brisker Pipes than Poetry*“: *The Development of Israelite Monotheism in Judaic Perspectives*, în *Judaic Perspectives on Ancient Israel*, edited by Jacob Neusner et alii, Wipf and Stock.

Hess, Richard, 2007, *Israelite Religions*: *An Archaeological and Biblical Survey*, Baker Academic.

Hess, Ronald, 2022, *Exodus*, *Conquest*, *and the Alchemy of Memory*, în *Biblical and Ancient Near Eastern Studies in Honour of P. Kyle McCarter*, edited by Christopher Rollston, Susanna Garfein, and Neal H. Walls, SBL Press.

Hiebert, Theodore, 1996, *The Yahwist's Landscape*. *Nature and Religion in Early Israel*, Oxford University Press.

Hillers R., Delbert, 1985, *Analyzing the Abominable*: *Our Understanding of Canaanite Religion*, în *The Jewish Quarterly Review*, *New Series*, Vol. 75, No. 3, p. 253-269.

Hjelm, Ingrid, and Thompson L., Thomas, eds., 2016, *History, Archaeology and the Bible Forty Years after* „*Historicity*“, Routledge.

Hjelm, Ingrid, 2017, *Maximalist and /or Minimalist Approaches in Recent Representations of Ancient Israelite and Judean History*, în în *History, Politics, and the Bible from the Iron Age to the Media Age*, *Essays in Honour of Keith W. Whitelam*, edited by James G. Crossley and Jim West, Bloomsbury T & T Clark.

Hoffmeier, K., James, Malamat, Abraham, Shanks, Hershel, 2012, *Ancient Israel in Egypt and the Exodus*, Biblical Archaeology Society.

Hoffmeier, K., James, 2015, *Akhenaten and Origins of Monotheism*, Oxford University Press.

Junkkaala, Eero, 2006, *Three Conquests of Canaan*. *A Comparative Study of Two Egyptian Military Campaigns and Joshua* 10-12 *in the Light of Recent Archaeological Evidence*, Åbo Akademi University Press.

Kennedy, Titus, 2019, *The Land of šzsw* (*Nomads*) *of yhwz at Soleb*, în *Dotawo*: *A Journal of Nubian Studies*, 6, p. 175-192.

Killebrew, E., Ann, 2005, *Biblical People and Ethnicity*. *An Archaeological Study of Egyptians*, *Canaanites*, *Philistines*, *and Early Israel*, 1300-1100 B.C.E., Society of Biblical Literature, Atlanta.

Lemche, Niels, Peter, 1985, *Early Israel*. *Anthropological and Historical Studies on the Israelite Society before Monarchy*, E. J. Brill, Leiden.

Lemche, Niels, Peter, 1988, *Ancient Israel. A New History of Israelite Society*, JSOT Press.

Lemche, Niels, Peter, 1991, *The Canaanites and Their Land*. *The Tradition of Canaanites*, Sheffield Academic Press.

Lemche, Niels, Peter, 1992, *Habiru, Hapiru*, în *The Anchor Bible Dictionary*, Volume 3, H-J, editor-in-chief David Noel Freedman, ABD-Doubleday.

Lemche, Niels, Peter, 2004, *Historical Dictionary of Ancient Testament*. *Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Eras*, No. 13, The Scarecrow Press, Inc., Lanham, Maryland, and Oxford.

Lemche, Niels, Peter, 2017, *A Sectarian Group Called Israel*: *Historiography and Cultural Memory*, în *History, Politics, and the Bible from the Iron Age to the Media Age*, *Essays in Honour of Keith W. Whitelam*, edited by James G. Crossley and Jim West, Bloomsbury T & T Clark.

Lendering, Jona, *Maximalists and Minimalists*, www.livius.org. 2009.

Leuchter, Mark. 2012, *The Fightin' Mushites*, în *Vetus Testamentum*, 62, E. J. Brill N. V. Leiden, p. 479-500.

Leuchter, Mark. 2017, *The Levites and the Bounderies of Israelite Identity*, Oxford University Press.

Leuenberger, Martin, 2017, *YHWH's Provenance from the South*, în *The Origins of Yahwism*, edited by Jürgen van Oorschot and Markus Witte, Walter de Gruyter.

Levy, E., Thomas, Adams, B., Russell, Muniz, Adolfo, 2004, *Archaeology and the Shasu Nomads*: *Recent Excavations in Jabal Hamrat Fidal*, *Jordan*, în *Le-David Maskil*, *A Birthday Tribute of David Noel Freedman*, edited by Richard Elliot Friedman and William H. C. Propp, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns..

Loretz, Oswald, 1984, *Habiru-Hebräer*: *Eine sozio-linguistiche Studie über die Herkunft des Gentiliziums 'ibrî zum Appellativum ḫabiru*, Walter de Gruyter.

MacDonald, Nathan, 2013, *Monotheism*, în *The World of the New Testament*, *Cultural, Social, and Historical Context*, editors Joel B. Green, Lee Martin Mcdonald, Baker Academic.

Maiden, E., Brett, 2020, *Cognitive Science and Ancient Israelite Religion*. *New Perspectives*, *Artifacts*, *and Culture*, Cambridge University Press.

Mendenhall, E., George, 1973, *The Tenth Generation*. *The Origins of the Biblical Tradition*, Johns Hopkins University Press, London.

Meyers, Carol, 1988, *Discovering Eve*. *Ancient Israelite Women in Context*, Oxford Univerity Press.

Meyers, Carol, 2010, *Household Religion*, în *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, edited by Franceska Stavrakopoulou and John Barton, T & T Clark International.

Mihăilă, Alexandru, 2008, *Elemente nomade în protoistoria Israelului*, Editura Universității din București.

Miller, D. Patrick, 2000, *The Religion of Ancient Israel*, Westminter John Knox Press.

Miller II, D. Robert., 2021, *Yahweh*: *Origin of a Desert God*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Mondriaan, Marlene, Elizabeth, 2010, *The rise of Yahwism*: *role of marginalised groups*, University of Pretoria.

Moor, Johannes, Cornelis, de, 1997, *The Rise of Yahwism. The Roots of Israelite Monotheism*. *Revised and Enlarged Edition*, Leuven University Press.

Munnik, René, 2009, *The Unity of God*, în *The Boundaries of Monotheism*. *Interdisciplinary Explorations into the Foundations of Western Monotheism*, edited by Anne-Marie Korte, Maaike de Haardt, E. J. Brill, Leiden.

Moore, Bishop, Megan, și Keele, E., Brad, 2011, *Biblical History and Israel's Past*. *The Changing Study of the Bible and History*, Eerdmans Publishing Company.

Mykytiuk J., Lawrence, 2010, *Strengthening Biblical Historicity vis-à-vis Minimalism*, 1992-2008, *Part* 1: *Introducing a Bibliographic Essay in Five Parts*, în *Journal of Religious and Theological Information*, 9/3-4, Routledge, p. 71-83.

Mykytiuk, J., Lawrence, 2004, *Identifying Biblical Persons in Northwest Semitic Inscriptions of* 1200-539 BCE, Society of Biblical Literature, Atlanta, Georgia.

Mykytiuk J., Lawrence, 2012, *Strengthening Biblical Historicity vis-à-vis Minimalism*, 1992-2008 *and Beyond Part* 2.1: *The Literature of Perspective, Critique, and Methodology, First Half*, în *Journal of Religious and Theological Information*, 11/3-4, Routledge, p. 101-137.

Mykytiuk J., Lawrence, 2013, *Strengthening Biblical Historicity vis-à-vis Minimalism*, 1992-2008 *and Beyond Part* 2.2: *The Literature of Perspective, Critique, and Methodology, Second Half*, în *Journal of Religious and Theological Information*, 12/3-4, Routledge, p. 114-154.

Na'aman, Nadav, 2005, *Canaan in the Second Millenium B.C.E*., *Collected Essays*, Volume 2, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns..

Nicholson, Ernest, 2006[2], *Current* ‚*Revisionism*' *and the Literature of the Old Testament*, în *In Search of Pre-exilic Israel*, *Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar*, edited by John Day, T & T Clark International.

Niehr, Herbert, 2010, '*Israelite*' *Religion and* '*Canaanite*' *Religion*, în *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, edited by Franceska Stavrakopoulou and John Barton, T & T Clark International.

Noll, Lesher, Kurt, 2001, *The Kaleidoscopic Nature of Divine Personality in the Hebrew Bible*, în *Biblical Interpretation*, 9, 1, E. J. Brill, Leiden, p. 1-24.

Noll, Lesher, Kurt, 2007, *Canaanite Religion*, în *Religion Compass*, 1/1, Blackwell Publishing, p. 61-92.

O'Brien, A., Mark, 1989, *The Deuteronomistic History Hypothesis*: *A Reassessment*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Olmo, Lete, G. del, 2008, *La religion cananéene des Anciens Hébreux*, în *Mythologie et religion des Sémites Occidentaux*, vol. II, *Émar, Ougarite, Israél, Phénicie, Aram, Arabie*, Peeters, Leuven.

Olyan M., Saul, 1988, *Asherah and the Cult of Yahweh*, Scholars Press, Atlanta, Georgia.

Pakkala, Juha, 1999, *Intolerant Monolatry in the Deuteronomistic History*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Pettazzoni, Raffaele, 1958, *Das Ende des Urmonotheismus*, în *Numen*, *International Review of the History of Religions*, Vol. 5, Fasc. 2, E. J. Brill, Leiden, p. 161-163.

Pfitzmann, Fabian, 2021, *Poly-Yahwism and the Multiple Origins of Yhwh*, în *Semitica*, 63, p. 95-113.

Provan, Iain, Long, V., Philips, Longman III, Temper, 2003, *A Biblical History of Israel*, Westminter John Knox Press, London.

Rainey, F., Anson, 1987, Review, O. Loretz, *Habiru-Hebräer, Eine sozio-linguistiche Studie über die Herkunft des Gentiliziums 'ibrî zum Appellativum ḫabiru*, *Beiheft zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft,* 160, Berlin, 1984, în *Journal of the American Oriental Society*, 107, p. 539-541.

Rainey, F., Anson, 2001, *Israel in Merenptah's Inscription and Reliefs*, în *Israel Exploration Journal*, No. 5, p. 57-75.

Rainey, F., Anson, 2008, *Shasu or Habiru*. *Who were the Early Israelites*? în *Biblical Archaology Review* 34, No. 6 (November/December), p. 51-55.

Redford, B., Donald, 1992, *Egypt*, *Canaan*, *and Israel in Ancient Times*, Princeton University Press.

Richter, L. Sandra, *The Deuteronomistic and the Name Theology*: *lᵉšakkên sᵉmô šām in the Bible and the Ancient Near East*, Walter de Gruyter.

Römer, Thomas, 2013, *Higher Criticism*: *The Historical and literary-critical Approach – with special Reference to the Pentateuch*, în *Hebrew Bible /Old Testament*. *The History of Its Interpretation*, edited by Magne Sæbø, Volume III, *From Modernism to Post-Modernism* (*The Nineteenth and Twenty Centuries*), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Schmidt, Francis, 1987, *The Inconceivable Polytheism*. *Studies in Religious Historiography*, edited by Francis Schmidt, Harwood Academic Publisher.

Schneider, Thomas, 2008, *The First Documented Occurence of the God Yahweh*? (*Book of Dead Princeton* "*Roll 5*", în *Janer*, 7.2, E. J. Brill, Leiden, p. 113-120.

Schniedewind, William, 2000, *Historiography*, *Biblical*, în *Eedermans Dictionary of the Bible*, edited by David Noel Freedman, Eedermans Publishing.

Schniedewind, William, 2004, *How the Bible Became a Book. The Textualization of Ancient Israel*, Cambridge Univerity Press.

Schwartz, Baruch, J., 2021, *The Documentary Hypothesis*, în *The Oxford Handbook of the Pentateuch*, edited by Joel S. Baden and Jeffrey Stackert, Oxford University Press.

Seters, John, Van, 1983, *In Search of History*. *Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History*, Yale University Press, New Haven and London.

Seters, John, Van, 1999, *The Pentateuch*. *Social-Science Commentary*, Sheffield Academic Press.

Sommer, D., Benjamin, 2009, *The Bodies of God and the World of Ancient Israel*, Cambridge University Press.

Shalomi, Hen, Racheli, 2021, *Signs of YHWH*, *God of the Hebrews*, *in New Kingdom Egypt*?, în *Entangled Religions*, 12.2, *Interdisciplinary Journal for the Study of Religious Contact and Transfer*, Ruhr-Universität Bochum, 1-42.

Smith, Morton, 1952, *The Common Theology of the Ancient near East*, în *Journal of Biblical Literature*, vol. 71, No.3, The Society of Biblical Literature Press, p. 137-147.

Smith, Morton, 1971, *Palestinian Parties and the Politics That Shaped the Old Testament*, Columbia University Press.

Smith, Morton, 1996, *Studies in the Cult of Yahweh.* Vol. 1, *Historical Method, Ancient Israel, Ancient Judaism*, edited by Shaye J. D. Cohen, E. J. Brill, Leiden.

Smith S. Mark, 2001, *The Originis of Biblical Monotheism*. *Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts*, Oxford University Press.

Smith S. Mark, 2002, *The Early History of God*. *Yahweh and others Deites in Ancient Israel*, Second Edition, Eerdmans Publishing Company.

Smoak, D., Jeremy, *Religion in the House in Ancient Israel*, în *The Ancient Israelite World*, edited by Kyle H. Keimer and George A. Pierce, Routledge, 2023.

Spangenberg, J. J., Izak, 2006, *The Septuagint Translation of Daniel* 9: *Does it Reflect a Messianic Interpretation*?, în *The Septuagint and Messianism*, edited by Michael Knibb, Leuven University Press.

Sperling S., David, 2005, *Monotheism and Ancient Israelite Religion*, în *A Companion to the Ancient Near East*, edited by Daniel C. Snell, Blackwell Publishing.

Stahl, J., Michael, 2020, *The historical origins of the biblical god Yahweh*, în *Religion Compass*, vol. 14/11, Wiley, p. 1-14.

Stavrakopoulou, Francesca, 2010, '*Popular*' *Religion and* '*Official*' *Religion*: *Practice*, *Perception*, *Portrayal*, în *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, edited by Franceska Stavrakopoulou and John Barton, T & T Clark International.

Steen, Van J. Eveline, 2004, T*ribes and Territories in Transition*. *The Central East Jordan Valley in the Late Bronze and Early Iron Ages*: *a Study of Sources*, Orientalia Lovaniensia Analacta, Leuven.

Stern, Ephraim, 1999, *Religion in Palestine in the Assyrian and Persian Periods*, în *The Crisis of Israelite Religion*. *Transformation of Religious Tradition in Exilic and Post Exilic Times*, edited by Bob Becking and Marjo C. A. Korpel, E. J. Brill, Leiden.

Stern, Ephraim, 2001, *Pagan Yahwism*: *The Folk Religion of Ancient Israel*, în *Biblical Archaeology Review*, Washington, vol. 27, Iss. 3, p. 20-29.

Strawn, A., Brent., 2016, *The history of Israelite religion*, în *The Cambridge Companion to the Hebrew Bible /Old Testament*, Stephen B. Chapman, Marvin A. Sweeney (eds.), Cambridge University Press.

Stroumsa, G., Guy, 2021, *The Idea of Semitic Monotheism*. *The Rise and Fall of Scholarly Myth*, Oxford University Press.

Tacitus, 1931, *The Histories*, vol. II, Books IV-V, translation by Clifford H. Moore, London.

The Letter of Aristeas, 1918, translated by H. J. Thackeray, London.

The El-Amarna Correspondence, 2015, *A New Edition of Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna, based on Collations of all Extant Tablets*. *Collected, Transcribed, and Translated* by Anson F. Rainey Z"L, edited by William Schniedewind and Zipora Cochavi-Rainey, 2 vols, E. J. Brill, Leiden.

Thompson, L., Thomas, 1994², *Early History of the Israelite People from the Written & Archaeological Sources*, E. J. Brill, Leiden.

Thompson, L., Thomas, 1999, *The Mythic Past*. *Biblical Archaeology and the Myth of Israel*, Basic Books, London.

Toorn, Karel, van der, 1996, *Family Religion in Babilonia, Syria, and Israel*. *Continuity and Change in the Forms of Religious Life*, E. J. Brill, Leiden.

Toorn, Karel, van der, 1999, *Yahweh*, *Dictionary of Deites and Demons in the Bible*, *DDD*, edited by Karel van der Toorn, Bob Becking, Pieter W. van der Horst, Second, Extensively Revised Edition, E. J. Brill, Leiden.

Uehlinger, Christoph, 2015, *Distinctive or diverse*? *Coneptualizing ancient Israelite religion in its southern Levantine setting*, în *Hebrew Bible and Ancient Israel* (HeBAI), 4/1, Mohr Siebeck, Tübingen, p. 1-24.

Ulrich, Eugene, 1996, *Multiple Literary Editions*: *Reflections toward a Theory of the History of the Biblical Text*, în *Current Research and Technological Developments on the Dead Sea Scrolls*. *Conference on the Texts from the Judean Desert*, Jerusalem, 30 April 1995, edited by Donald W. Parry and Stephen D. Ricks, E. J. Brill, Leiden.

Ward, A., William, 1976, *The Shasu* "*Bedouin*", *Notes on the Recent Publication*, în *Journal of the Economic and Social History of the Orient, No.* 15, p. 35-60.

Ward, A., William, 1992, *Shasu*, în *The Anchor Bible Dictionary*, Volume 5, O-Sh, editor-in-chief David Noel Freedman, ABD-Doubleday.

Weippert, Manfred, 1971, *The Settlement of Israelite Tribes*: *A Critical Survey of Recent Scholarly Debate*, translated James D. Martin, Studies in Biblical Theology, London.

Welhausen Julius, 1883, *Prolegomena zur Geschichte Israels*, Berlin.

Whitelam, Keith, 1996, *The Invention of Ancient Israel*: *the silencing of Palestinian history*, Routledge, London.

Wolf, Herbert, 2004, *An Introduction to the Old Testament Pentateu ch*, Moody Publisher.

Wright, J., Edward, 2002, *W. F. Albright's Vision of Israelite Religion*, în *Near Eastern Archaeology*, Vol. 65, No. 1, p. 63-68.

Zevit, Ziony, 2001, *The Religions of Ancient Israel*: *A Synthesis of Parallactic Approaches*, Continuum, London-New-York.

Zevit, Ziony, 2003, *False Dichotomies in Descriptions of Israelite Religion*: *A Problem*, *Its Origin*, *and a Proposed Solution*, în W. G. Dever and S. Gitin (eds.), *Symbiosis, Symbolism*, *and the Power of the Past*: *Canaan*, *Ancient Israel*, *and Their Neighbors from the Late Bronze Age through Roman Palestinia*, Winona Lake, Indiana, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns.

Zimmern, Heinrich, 1891, *Palästina um das Jahr 1400 v. Chr. nach neuen Quellen*, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 13, p. 133–147, în *The El-Amarna Correspondence*. *A New Edition of Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna, based on Collations of all Extant Tablets*. *Collected, Transcribed, and Translated* by Anson F. Rainey Z"L, edited by William Schniedewind and Zipora Cochavi-Rainey, 2 vols, E. J. Brill, Leiden 2015.